

A. O.
Makihal Fecol
K. C.

Kitap Tanıtma

el-Kadî en-Nu'man b. Muhammed el-Mağribî, *Kitabu'l-İktisar*, 2 cüz, tahkik: Muhammed Vahîd Mirza, neşr. "el-Ma'hedü'l-Fransî li'd-Dirâsâti'l-Arabiyye - Dimâşk", (el-Matbaatü'l-Katolikiyye, Beyrut 1957), 174 + XXXVIII s.

Yazar, menşe itibariyle Kayravanlı olup Mâlikî mezhebine mensuptur¹. Sonra Batınî mezhebini benimsemiştir. Fatımî-İsmailî fihhının kurucusu sayılır².

İbn Hacer el-Askalânî, yazar el-Kadî en-Nu'man'ın önce Malikî mezhebine mensup olduğu halde, sonradan İmamî-İsmailî mezhebini kabul ettiğini kaydeder ve *Te'vilü'l-Kur'an*, *Kitabu'l-Hılaf* ve manzum *el-Muntehabe* adlı eserleri bulunduğunu söyler³.

el-Kadî en-Nu'man, aynı zamanda "Ebu Hanife" künyesiyle anılmakta ise de, Hanefî mezhebinin imamı olan İmam A'zam Ebu Hanife ile karıştırılmaması için ekseriya "Şi'anın Ebu Hanifesi" veya "İmamî Ebu Hanife" şeklinde zikredilmektedir.

Fatımî halifesi Muizz li-Dîmillâh (341-365 h./953-975 m.)'in başkadısı olan yazar, 363 h./974 m.yılında Kahire'de ölmüştür.

1) Cemalüddin Ebu'l-Mahasin Yusuf b. Tağriberdi el-Atabekî, *en-Nücum ez-Zâhira fi Mü-lûki Mısır ve'l-Kahira* (Mektebetü Dari'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire 1929-1949/1348-1368), c.IV, s.106, 107'de "el-Muizz li-Dîmillâh (341-365 h./953-975 m.)'in kadısı olup aslen Hanefî idi, sonra Batınî oldu." der. İbn Hallikân ise, önce Malikî, sonra da İmamî olduğunu kaydeder. (Bak. *Vefeyâtü'l-A'yan*, 6 cilt, tahkik: Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Matbaatü Dâri's-Sa'âde, Kahire 1948, c.V, s.48.)

2) Hayruddin ez-Zirikli, *el-'Âlâm*, 10 cilt, 2. baskı, (Matbaatü Gustav Thomas, Şam 1373-1378/1954-1959), c.IX, s.8 ve not: 1. Ayrıca, İsmailî - Fatımî Fıkhı hakkında Hanefî fıkhı ile mukayeseli kısa bir bilgi edinmek için Bak.: Asaf A.A.Fyzee, "Aspects Of Fatimid Law," *Studia Islamica*, XXXI (1970), s.81-91. Genel olarak İsmailî-Fatımî eserler için Bak.: Ivanow, *İsmailî Literature* (Tehran, 1963).

3) *Lisanü'l-Mizan*, 6 cilt, Matbaatü Meclisi Dâirati'l-Ma'ârif, Haydarâbad-Dekkan 1329-1331, c.VI, s.167.

Çok velût bir yazar olan el-Kadî en-Nu'man'ın kırkı aşkın eseri olduğu söylenir⁴. Hayruddin ez-Zirikli (*el-A'lâm*, c.IX, s.8) ve C.Brockmann (*GAL*, I, 201; *S.I*, 324, 325) tarafından el-Kadî en-Nu'man'ın önemli eserleri şu şekilde sıralanmıştır:

- 1- *İhtilafu Usûli'l-Mezahib*.
- 2- *Deaimu'l-İslam* (2 cilt, tahkik: Asaf Ali Asgar Feyzî, Daru'l-Ma'rif, Mısır 1951/1370).
- 3- *Te'vîlu Deaimi'l-İslam (Terbiyetü'l-Mü'minîn*, 2 cilt, Tahkik: Muhammed Hasan el-A'zamî, Daru'l-Ma'rif, Mısır 1969).
- 4- *el-Muhtasar*.
- 5- *el-Mecalis ve'l-Müsâyerât*.
- 6- *İftitâhu'd-Da've ve İbtidâu'd-Devle li'l-Ubeydiyyîn*.
- 7- *Kitabu'l-Himme fî Etbâi'l-Eimme* (Daru'l-Fikr, Kahire).
- 8- *Muhtasaru'l-Asâr an Eimmeti'l-Athâr*.
- 9- *Esasu't-Te'vîl el-Batın*.
- 10- *el-Menâkıb ve'l-Mesâlib*.
- 11- *Şerhu'l-Ahbâr fî Fadaili Nebiyyi'l-Muhtâr*.
- 12- *el-İktisar* (Bu yazımızda tanıtmaya çalıştığımız eser).
- 13- *Kitabu'l-Yenbu'* (Fıkıh).
- 14- *Kitabu'l-Müstetâb*.
- 15- *Te'vîlü'ş-Şerî'a*.

Kitabu'l-İktisar'a gelince, bu eser normal ebatta ve iki cüz halinde tabedilmiş olup 1-8 arasındaki sahifeler başlangıç ve fihristi, 9-169 arasındaki sahifeler tahkikli metin bölümünü teşkil etmektedir. 170-174 arasındaki sahifeler de düzeltmeler cetvelini içine almaktadır.

I-XXXVIII numaralarını taşıyan sahifeler ise, metni tahkik eden Prof. Muhammed Vahîd Mirza (Lucknow Üniversitesi - Hindistan) tarafından kaleme alınmış olan Fransızca önsöz ve girişten ibarettir.

Elimizdeki bu eser, İsmailî-Fatimî fikhına ait muhtasar bir elkitabıdır. Müellif, okuyucularına bu eserini tanıtmak amacıyla yazdığı "Fatihatü'l-kitab" başlıklı önsözünde aynen şöyle demektedir:

"Ehli ve lâyıki olduğu tarzda hamd Allah'a mahsustur. Allah, Efendimiz Muhammed'e ve O'nun iyi ve temiz âline salât-u selam etsin!

4) Bak. *Kitabu'l-İktisar*, Fransızca giriş, s. XXXI.

“İmdi ben, Ehl-i Beyt - Allah’ın salevâtı onlara olsun - tarafından kitablarda rivayet edilen *sema*⁵, *münavele*⁶ ve *icazet*⁷ yollarıyla veya *sahife* halinde edinmiş olduğum şeyleri bir bir karıştırdım. Bunlar, helal ve haram konularındaki fetvâ meseleleriyle, sünnetler ve hükümlerle ilgili Ehl-i Beyt’e nisbet olunan *meşhur*, *ma’ruf* ve *me’sur* (menkul) şeylerdir. Gördüm ki râviler, bunlardan çoğu üzerinde ihtilaf ve bir kısmı üzerinde de icma’ etmişlerdir. Bunların çoğu dağınık olup bir tasnife tâbi tutulmamıştır. Bu yüzden de bunlar hakkında birçok kimselerin şüphesi artmış ve onları ilim erbabı olmayan birçok insanlar asılsız saymışlardır.

“Bunları, *Kitabu’l-izah* adlı eserimde, râvilerin ifade ettikleri tarzda bir araya toplayarak, tasnif ve telif ederek ortaya koymayı uygun buldum. Adı geçen kitabımda onları bölümlere ayırarak açıkladım. Râvilerden bana ulaştığı şekilde onlar üzerinde yapılan icma’ ve ihtilaf-ları zikrettim ve onların sözlerinin dışına çıkmadım. Bunlardan sabit olanları delil ve huccetlerle belirttim. Bunun üzerine kitap, üçbin yaprak civarına ulaştı.

“Allah, bana ömür verirse, ortaya çıkacak olan ihtiyaçların hepsini içine alacak şekilde onun *usûlüne* dayanan *furû*’u meydana getirmeyi düşünüyorum. İnşallah bu da olacaktır.

“Sonra onu *Kitabu’l-İhbar* adını verdiğim eserde ayıkladım ve râvilerin, fetvâların esasları üzerinde icma’ ve ihtilaf ettikleri hususları açıkladım; manalarını birbirine yaklaştırdım; delilleri, *sened*’leri (*isnad*’-ları) ve *furû*’a ait umumî şeyleri attım. Neticede kitap, üçyüz varak civarına indi.

“Daha sonra Allah’ın yardımıyla onu, kolayca okunur ve kullanılır ahenkli bir hâle getirmek için, üzerinde râvilerin icma’ ve ihtilaf etmiş olmaları bakımından sabit olanları esas alarak, özetlemeyi uygun gördüm ve bu özete de *Kitabu’l-İktisar* adını verdim. İnşallah bunlarla yetinmek isteyenler onu anlamak için Allah’ın yardımına mazhar olurlarsa, bu kadarı kâfidir.

“Ayrıca, onu recez bahriyle mesnevî tarzında bir kasîde şekline sokarak nazım haline getirip «el-Müntehabe» adını verdim ve onu ezberle-

5) *Sema*’, hadis tahsil eden kimsenin hadisleri bizzat üstadın ağzından dinleyerek öğrenmesidir.

6) *Münavele*, bir hadis terimi olup üstadın kitabını veya hadis yazılı bir kısım kağıtlarını talebesine vermesidir.

7) *İcazet*, talebenin üstad’dan hadis dinlemesi veya ondan öğrendiği hadisleri rivayet etmesi için kendisine üstad tarafından izin verilmesi demektir.

mek isteyenler için böyle yapmayı tercih ettim. Allah, ilim tahsilinin yolunu gösterdiği kimselere yardım eder ve onunla amel etmede başarılı kılar, inşallah!" (s.9, 10).

Kitabu'l-İhtisar'ın tasnifi ve bölüm başlıkları da şöyledir:

- Birinci cüz: 1- Taharet (Abdest, gusül, teyemmüm ve temizlik).
 2- Namaz.
 3- Cenazeler.
 4- Zekât.
 5- Oruç.
 6- Hacc.
 7- Cihad.
- İkinci cüz: 1- Alım-satım. (bey')
 2- Yeminler ve adaklar.
 3- Yiyecek şeyler.
 4- İçecek şeyler.
 5- Tıp (Sağlıkla ilgili bahisler).
 6- Giyecekler ve güzel kokular.
 7- Av ve avlanma.
 8- Kesimlik hayvanlar.
 9- Kurbanlar ve akikalar.
 10- Nikâh.
 11- Talak.
 12- Köle âzad etme.
 13- Bağışlar (Hibe, sadaka ve vakıf).
 14- Vasiyetler.
 15- Feraiz (Miras Hukuku).
 16- Diyetler.
 17- Hadd cezaları.
 18- Hırsızlar ve muharipler (âsiler).
 19- Mürtedler ve bid'atçiler.
 20- Gasp ve taaddî (Tecavüz).
 21- Ariyet (Ödünç).
 22- Vedî'a (Emânet).
 23- Lukata (Buluntu).
 24- Müşterek mülkiyetin taksimi ve müşterek bina üzerindeki haklar.
 25- Şahadetler.
 26- Davâ ve beyyineler.
 27- Adâbu'l-Kudât (Muhakeme usûlü).

Asaf Ali Asgar Feyzî tarafından 23 sahifelik İngilizce önsöz ve noltalarla tahkikli ve indeksli olarak yayımlanan el-Kadî en-Nu'man'ın *Deaimu'l-İslam* adlı eseri oldukça hacimli iki cilt halindedir. Yazarın *Te'vilü Deaimi'l-İslam* adlı eserinin basılan kısmı da iki cilt olup *Deaimu'l-İslam*'ın baştan "Zekat" bölümünün sonuna kadar olan bahislerinin şerhidir.

Deaimu'l-İslam'ın muhtevâsı, tasnif ve bölüm başlıkları da aynen *Kitabu'l-İktisar*'ınkilere benzemektedir; ancak *Deaimu'l-İslam*'da "Kesimlik hayvanlar" (Zebaih) bölümü ile "Vedî'a" (Emanet) bölümüne yer verilmemiştir. Buna karşılık *Deaimu'l-İslam*'ın birinci bölümü "Velâyet" bahsine tahsis edilmiştir. Ayrıca ana bölümlerin alt başlıkları oldukça ayrıntılıdır ve hacmi de *Kitabu'l-İktisar*'dan çok fazladır. Bölüm ve paragraf başlarında genellikle konular, Hz.Peygamber'den ve Hz.-Ali, Hz.Huseyn ve İmam Ca'fer es-Sadık gibi Ehl-i Beyt imamlarından belirli senedlerle rivayet edilmektedir. Fatımî halifesi ez-Zahir (411-427 h./1021-1036 m.)'in *Deaimu'l-İslam*'ı hıfz edenlere mükafaatlar verdiği rivayet edilir⁸.

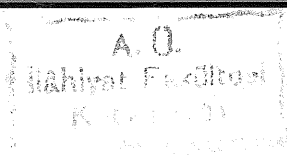
Gerek *Kitabu'l-İktisar* gerekse *Deaimu'l-İslam*'ın tasnif ve bölüm başlıkları, yaklaşık olarak Sunnî fıkıh kitaplarındaki tasnif ve bölüm başlıklarını andırmaktadır. Ancak *kefâlet*, *vekâlet*, *hacr*, *iflas* ve *ikrah* gibi bazı konulara müstakil bir başlık ayrılmamıştır. *Rehin*, *şuf'a*, *şirket* ve *icare* konuları da alım-satım (*bey'*) bölümü içerisinde ele alınmıştır. Bu eserlerin muhteviyâtını Sunnî fıkıh kitaplarıyla baştan sonuna kadar karşılaştırıp farkları belirtmek, pek ilgi çekici bir çalışma olur kanaatindeyim. Sathî bir karşılaştırma yapıldığı zaman aralarında çok önemli ve büyük farklar göze çarpmamaktadır.

Kitabu'l-İktisar'ın en belirgin özelliği, bütün bölüm başlıklarından sonra konuya, "Bize Ehl-i Beyt'ten rivayet edildiğine göre..." ibaresiyle girilmiş ve bölümlerde anlatılan şeylerin hepsinin Ehl-i Beyt'ten rivayet edilmiş olmasıdır.

Sunnî mezheplerin fıkıh kitaplarıyla Şîf mezheplerin fıkıh kitapları arasında yapılacak olan karşılaştırmalı çalışmalar, fikhî mezhepler arasında ne gibi ayrılıklar bulunduğunu tesbite yarayacağından, İslam hukuk tarihi ve sosyolojisi bakımından muhakkak ki çok önemli araştırmalar teşkil eder ve bu gibi çalışmaların ihmal edilmemesi gerekir.

Dr. Abdulkadir ŞENER

8) Bak.Katib Çelebi, *Keşfu'z-Zunun*, 2 cilt, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, c.I, s.755.

Bir Selçuklu Kroniği

IBN HAMDÜN'ün KİTABU'T-TEZKİRE'si*

a- *Eserin önemi :*

Bu eser, oniki ciltlik bir serinin özellikle tarihe hasredilmiş son cildir. Kısahğı ve içindeki bilginin sağlamlığı yönünden dikkati çeker. Bugüne kadar kâfi derecede üzerinde durulmamış Selçuklu Tarihi kaynakları arasında makbul bir yer alır.

XII.Cildi tarihe hasredilmiş olan bu elyazmasının H.447'den H.553 (1055-1158)e varan bölümü doğrudan doğruya Türk Tarihi'ni içerdiği için tetkikimize konu olmuştur. Bu devir, önce bölgesel sonra bütün Orta-Doğu için büyük ve belirsiz olayların doğduğu devirdir.

Gerçekte, iki yüzyıl önce Abbasilerin bünyesinde karşımıza çıkan "Türklerin Yürüyüşü" (La Marche des Turcs) bu defa kümeler halinde karşımıza çıkmaktadır. İslâm dünyasında dinî açıdan görüş ayrılıklarının bulunması ve Bağdad'da Halifeliğin prestijinin Fatimilerin rekabetlerinin sonucu zayıflaması, Türklerin politik sahneye çıkmalarını kolaylaştırmıştır. Bu sahneye çıkış fiilen gerçekleşikten ve iktidar az-çok yerleştikten sonra yeniden yürüyüşe geçiş başlayacak ve bu defa Bizans İmparatorluğuna yüzünü çevirecektir. Bu yürüyüş daha sonraları Haçlı akınlarının doğuş sebeplerinden biri olacaktır.

Burada Türk boylarının bu yürüyüşünün koşullarını ele almak yersizdir. Yalnız bilelim ki Tuğrul Bey'in Bağdad'a girişi bir tarih dönemecidir. Bu olay, birçok görüşlerin ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır. Buveyhilerin himayesinden kurtulmak isteyen Halife Türklere çağırıda bulunmuştur. Böyle yaparken, hiç bilmeden, yeni bir çağın doğmasını hazırlar: Halifelik ve Sultanlık ikiliği. İbn HAMDÜN'u okurken, biz bu iki iktidarın, birçok defa, rekabete ve anlaşmazlığa düştüklerini görmekteyiz. Bu arka plân yazarımızca iyice aksettirilir.

* Bu makale 14 Aralık 1970 tarihinde Faculté des Lettres et Sciences Humaines de Paris (Sorbonne) da savunulan doktora tezinin özettir.

İslâm edebiyatı içerisinde, Selçuklu Tarihi'nin özel bir tablosunu takdim etmek zorunlu değildir. İlk başta zorunlu olan, bugün tarihçinin araştırmalarına temel olacak büyük değerde kaynakları ve belgeleri gün ışığına çıkarmaktır. Bu nedenle, Selçukluların gerçek tarihî verileri ile iktifa etmek tercih edilir; yani, IX.yüzyıldan XII.yüzyıla kadar geçen zaman içinde Irak-İran alanı ele alınır. Belli alanlar meselesi bir kenara bırakılarak, bir tarafta, tarihî açıdan bakılırsa özel durumu olan Suriye-Cezire ve diğer tarafta Küçük-Asya, ele alınmaz.

Bizim yazarımız Bağdad doğumludur. Bundan dolayı kendisini Irak ve Horasan üzerine teksif etmiş ve bu bölgeler hakkında özellikle bilgi vermiştir.

Ibn Hamdün'un çağı büyük tarihçilerin kıt olduğu bir çağdır. Öyle görülmüyor ki Büyük Selçuklular çağı büyük tarihçiler yetiştirmedir. Tuğrul Bey, Alparslan ve Melikşah devirleri için temel kaynaklar Bağdad tarihçiliği içerisinde aranır. Bunlar genel karakterde tarihler olup, büyük değişiklik yapmadan Bûriler devrinin tarihini devam ettirir. En eski kronik Hilâl el-Sâbi'nin eseridir. Bunun bugün ancak bir bölümünü (989-992) tanımaktayız. Tuğrul Bey'in Bağdad'a girişine kadar olan Selçuklu tarihlerinin tek kaynağıdır. Bundan sonra Ibn el-Cevzi'nin Muntazam'ı gelir ki bu bir Mezopotamya hatta Bağdad kroniği sayılır. Ibn Hamdün'un Tezkire'si ile Muntazam arasında birçok ortak noktalar vardır. Her şeyden önce Ibn Hamdün, doğduğu bölgeye ilgi duyar ve burasının önemli olaylarını yıl yıl bir araya getirerek sıralar. Sonra da önemli şahsiyetlerin ölümleri dolayısıyla kısa hayat hikâyelerine (hagiographie) yer verir. Biz, onda ve Ibn el-Cevzi'de ilham kaynaklarının aynı olduğunu ve aynı terkip yolunu takip ettiklerini görmekteyiz. Yine aynı şekilde, birçok defa bazı cümlelerin mot à mot aynı olduklarına rastlamaktayız. Bu bizi, Ibn Hamdün'u devrinin tarih yazıcıları arasına yerleştirmemize ve eseri olan Kitabü't-Tezkire'nin de Muntazam'ın kaynaklarından biri olduğunu ifade etmemize imkan verir. Dolayısıyla Yazarımız iki tarih yazıcısı olan Hilâl b. Sâbi ile Ibn el-Cevzi arasında orta yeri alır. Yeri gelmişken şu hususu hatırlatalım ki Hilâl b. Sâbi'nin eseri oğlu Gars el-Nima Muhammed (H.480/M.-1088) tarafından aynı esri içerisinde devam ettirildi. Ayrıca iki kronikör, Muhammed b. Abd el-Melik el-Hemezânî (Ölm.H.515/M. 1121) ve Şadağa b. al-Ĥaddâd'da (Ölm. H. 573/1177) bu yoldan gittikleri halde bu kroniklerin hiç birisi (doğrudan doğruya) bize ulaşmamıştır. Fakat bunlar Ibn el-Cevzi'nin şahsında kendilerini eserleri vasıtasıyla tanıyan birini buldular. Bu yüzden de İbn el-Cevzi, kendinden sonra gelen yazarlar tarafından devamlı kullanılan ve biraz abartılmış bir şöhretten nasibini almıştır.

Halbuki, Ibn el-Cevzi'nin belli başlı kaynaklarından biri olan Ibn Hamdün, kaybolan kroniklerin bıraktıkları boşlukları doldurmaya yardım etmesi bakımından bize daha küçük olmayan bir üne lâyıktır.

b- *Eserin kimliği :*

1- El yazması: İncelemiş olduğumuz metnin başlığı Kitabı-t-Tezkire ve yazarı İbn Hımdün (Ebu'l-Ma'âli Muhammed b.Hasan) dır.

Bu metin oniki cild olan eserin son yani onikinci cildini içine alır. Eserin tamamı birçok konuları içine alan bir "âdâb" mecmuasıdır. Bundan dolayı şu isim altında da tanınır: Kitâbu't-tezkire fi-s-Siyasa v'el-âdâbi'l-Melikiyye". Bu son cild Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde III.Ahmed fonunda muhafaza edilmiştir. Bugün 2948 numarada kayıtlıdır. Mevcut olan diğer ciltleri (I, III, V, VII) ise Aşir Efendi fonunda bulunmaktadır.

Bütün eser yalnız bir hattatın elinden çıkmıştır. Kapaktaki bilgiye göre bu hattat görevini 889 yılında bitirmiştir. Sağlam ve düzgün bir yazı ile yazılmasına rağmen tamamiyle doğru ve güvenilir bir metin denilemez. Bilhassa Farsça ve Türkçe kelimelerin yazılışındaki bozuklukların mutlaka hattatın hatası olduğu da denilemez.

Onikinci cild 220 varaktır ve memnuniyetle söyleyelim ki iyi bir durumda muhafaza edilmiştir.

2- *Eserin muhtevası :*

Elyazması, altı satır tutan hamdele ve salvele ile başlar. Yazar 49.bölümde bu muhtasar tarihin faydası ve yazılış nedenlerini ifade eder. Sonra, arap tarih yazıcılığı geleneğine sadık kalarak olayları Hz.Adem'den H.553 yılına kadar yıl yıl sıralar. Bu son yılda eserin asıl tarih bölümünün sonuna geliriz. Zamanın genişliği ve olayların çokluğu nedeniyle yazarımız oldukça ihtisar etmeye zorlanmıştır. Her çağ ve her yıl aynı genişlikte ele alınmamıştır. Az sözle ifade etmeye çalıştığı halde zaman zaman çok değerli bilgilere de rastlamaktayız. Bu cildin sonunda İslama giren ülkelerin iktisadî durumuna temas ederek her bölgenin ürünlerini sayar. Sonra eserini hamd ve dua ile bitirir.

3- *Eserin Yazılış Tarihi :*

Elyazmasının hangi yılda bitirildiğini tam olarak bilmemekteyiz. Ne baş sayfada ne de sonunda bir tarih işareti konulmamıştır. Bununla beraber, kesinlikle belirtmekten sakınarak, eserin H.553 yılı içerisinde bitirildiğine inanıyoruz. Bunun sebebine gelince aynı yıl başında kesilmiş ve birçok önemli olay sükût ile geçmiştir. Bir başka ihtimal daha vardır ki o da H.553 yılı ile yazarın ölüm tarihi olan H.562 yılı arasında yazılmış olmasıdır.

4- *Diğer Nüshalar :*

Üzerinde çalıştığımız elyazması yazarın değil bir hattatın elinden çıktığı için başka nüshaların da bulunduğu kolaylıkla tahmin edilir. Araştırma yap-

tığımız birçok Kütüphane ve kataloglar, her defasında, üzerinde çalıştığımız nüshaya işaret vermiştir. Bunun yanında Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde Tezkire'nin (no: 2981) bir başka nüshası daha vardır ki metin olarak aynı olduğu 526 yılında kalır¹. Bu nüsha Havādiğu's-sin'in adı altında tanınır. Bir başka nüshanın da Zahiriye Kütüphanesi'nde bulunduğunu bildiğimiz halde tetkik etmek mümkün olmamıştır². Nihayet Bibliothèque Nationale'deki iki nüshayı analım. Birincisi, cildinin üzerinde şu başlığı taşır: "Abrégé de L'Anthologie d'Ibn Hāmdūn" (fonds arabe no: 3325, 175 varak). Müstansih işini H.1121'de bitirir. Bu özellikle bir tarih eseri değil bize bütün eserin bir hulasa-sı olarak takdim edilmiştir. Tarihe verilen yer 14. sahifeden itibaren başlar. İkincisi, yine aynı Kütüphanede olup (fonds arabe no: 3324) okunabildiği kadarıyla Kitabu't-tezkireti'l-Hamduniyye başlığını taşır. 42, 43, 44. bölümlerle XI.cildin tamamını ihtiva eder. İyi durumda muhafaza edilmiştir.

5- Eser Üzerindeki Araştırmalar :

a- Eser üzerinde ilk çalışmanın, 1851 yılında Kremer tarafından Sitzer Phil.Cl.Wiener Akad. Vol. VI pp. 419-49'da yapıldığını zannediyoruz. İslamiyet'ten önce arapların adet ve geleneklerini açıklamak ve aydınlatmak için bir kısım anekdotları buradan seçmiştir. İkinci bir makalede (Z.D.M.G., VII, 215) iki hülasa (extrait) almıştır. Biri orijinal şeklinde diğeri ise tercüme şeklinde sunulmuştur.

b- Kremer'in bu anılan çalışmasını Amedroz vasıtasıyla öğrendik. Amedroz ise 1908 yılında J.R.A.S. da "Tales of official life from the Taḍhkira af Ibn Hāmdūn" adlı makalesini yayınlamıştır. Burada Ibn Hāmdūn'un kısa biografisini verdikten sonra eser hakkında "Bütün ciltlerin çeşitli yerlerde dağınık bulunması nedeniyle eserin hepsinin neşrinin gerçekleşmesi çok zor görünmektedir" der ve ilave ederek "birçok yerler Kitabu'l-Agānī, Taberī ve Ibn Hallikān'dan (yazar XIII.y.y.da yaşamıştır!) alınmıştır. Bu pasajlar üzerinde dikkatimizi Prof.Margoliouth çekmiştir." demektedir. Bunu belirttiikten sonra Amedroz, Halife ve Sultanlar hakkında orijinal bulduğu bölümlerden birkaç örnek verir.

c- Yine yapılan etüdler içinde Tazkıra ismi altında Kahire'de (1345/1927) yayınlanan ince bir cildi analım. Bu Tezkire'nin çeşitli yerlerinden alınan parçaların toplamı bir görünüm sunmaktadır.

d- Nihayet Yazar ve eseri hakkında Encyclopédie de l'Islam'da Ibn Hāmdūn maddesinde birkaç satırlık bir bilgi bulmaktayız (E.I², p.807, yazan F. Rosenthal).

1 Cahen Cl.: Les Chroniques arabes... dans les Bibliothèques d'Istanbul R.E. I. 1936 p. 178-187.

2 Makdisi G.: Ibn 'Akil et la Resurgence... p.43 not: 4.

e *Yazarın Hayatı :*

Bağdad'da H.496/M.1102 yılında doğmuştur. Ailesi Hamdanilerden geldikleri yolunda öğrenmiştir. Babası idarî ve malî işlerle uğraştığı için herhalde oğlunun yetişmesinde etkili bir yer almıştır. Gençliği ve eğitim-öğretimini sağlayan hocaları hakkında pek bilgimiz yoktur. Hiç şüphesiz çok çeşitli konuları içine alan kitabı ansiklopedik bir kültürün meyvesidir. Bu, çok yönlü oluşu, Memlûklular çağında ona halk yanında şöhret kazandırdı. Yazılarında çok ihtiyatlı idi.

Ibn Hâlikan'a göre, yaptığı görevlere gelince, o devlet hizmetine girer, Muktefi devrinde Arîzu'l-asker ve Mustencid devrinde de Sâhibu'd-dîvani'z-Zimâm olur. Bu son görevi az bir müddet işgal eder; serbest düşünce sahibi olduğu için hapse atılır. Hapse atılmasının nedenini, ailesinden gelen geleneğe bakılırsa, Halife, Tezkire'de saygı dışı kısımlar bulduğundan dolayı olmuştur. Galiba hapiste iken H. 562/M.1166 yılında vefat etmiştir³.

Dr. İsmet KAYAOĞLU

³ Ibn Hâmdûn, E. I. 2, p. 807, éd française.

Dr.FÂRUK ÖMER, *el-'Abbâsiyyûn'el-Evâil*, Dârul-İrşâd, Beyrut 1970, C.I.s.1-317, 8 Lübnan Lirası.

Abbâsîlerin iktidarı ele alışına tekaddüm eden devreden (97/716) başlayarak Harun Reşîd'in iktidara geçişine kadar (170/786), İslâm Dünyasında cereyan eden siyasî ve dinî mahiyetteki olaylara ve bilhas-sa iktidarı ele geçiren Abbâsî ailesine ve onun dinî anlayışına karşı isya-na girişen çeşitli zümrelerin faaliyetlerine geniş olarak yer veren yeni bir eser neşredilmiştir. Dr.Fâruk Ömer tarafından kaleme alınan "*el-'Abbâsiyyûn'el-Evâil*" isimli bu kitap iki cilt halinde yayınlanmış olup *Giriş, yedi bölüm, Sonuç, Ekler, Kaynaklar, Şahıs ve yer indeksinden oluş-makta ve şu konuları içine almaktadır:*

Giriş ; Birinci Bölüm : Abbâsî İhtilâlinin Karakteri ; İkinci Bölüm : Abbâsî İhtilâlinin Çocukları ; Üçüncü Bölüm : Abbâsîlerin İlk Devrinde Karşı Hareketler : 1- Suriye'deki Emevîlerin Karşı Hareketi ; 2- Alevî Karşı Hareketi ; 3- Haricî Karşı Hareketi ; 4- İranlı Karşı Hareket. Bu-raya kadar sıraladığımız bölümler eserin birinci cildinde; diğer dört bö-lüm ise ikinci cildde yer almıştır¹. Bu bölümler de şunlardır: *Dördüncü Bölüm : Yeni Devrin Yeni Başşehri : Bağdat ve Onun İlk Sâkinleri ; Be-şinci Bölüm : İlk Abbâsîlerin Dinî Siyâseti ; Altıncı Bölüm : Halifenin Arzusuyla Emirlerinki arasında Veliâhtlık Problemi ; Yedinci Bölüm : Haricî Siyâset.*

Abbâsîler hakkında yeni araştırmalarıyla temayüz eden Dr.Fâruk Ömer, eski ve yeni tarih anlayışı üzerinde durmakta ve tarihî olayların değerlendirilişinde, klasik İslâm Tarihçilerinin ve peşin hükümlü müs-teşrikların takip ettikleri yolu benimsemenin doğru bir şey olmadığına dikkati çekerek "*Giriş*" kısmına başlamakta ve sonra da sıra ile, kita-bın bölümlerinde hangi konuların işlendiğini belirtmektedir.

Yazar *Birinci Bölüm*'de, "*Abbâsî İhtilâlinin Karakteri*" konusunu, bu ihtilâlin siyâsî ve dinî yönünün açık bir şekilde anlaşılması için, da-ha önce yazdığı "*Abbâsî Davetinin Karakteri*" isimli kitabından özet-lemiştir.

1) Eserin ikinci cildi yine Beyrut'da 1973 yılında basılmış olmasına rağmen henüz temin edemediğimizden, yalnızca birinci ciltteki konular hakkında bilgi verilecek ve ikinci cildin içindeki konuların sıralanmasıyla yetinilecektir.

İkinci Bölümde Abbâsî Devletinin kuruluşundan sonra, halifelerle daîler arasında ortaya çıkan ihtilâf ve mücadelelere yer verilmektedir. Emevîlerin iktidardan düşürülmesinde işbirliği yapan çeşitli dinî ve siyâsî zümrelerle Abbâsî iktidarını elinde bulunduranlar arasındaki mücadelelerin kaçınılmaz bir duruma geldiğini belirten yazar, bu mücadelelerin hemen ilk halife Ebu'l-Abbâs ve ondan sonra gelen Ebu Cafer zamanında, "ihtilâl kendi adamlarını yer" kaidesine patlak verdiğini söyler ve ilk ayrılık hareketi olarak Ebu Seleme el-Hilâl'in isyanını ele alır. Daha sonra Musul ve Horasan'daki ayaklanma ve tenkil olaylarının ele alındığı bu bölümde bilhassa Ebu Müslim'in faaliyetlerine ve sonunda kendisinin de ortadan kaldırılışına geniş yer verilmiştir.

Üçüncü Bölümde ise Abbâsîlerin ilk devrindeki isyan hareketleri ele alınmıştır. Dr.Fâruk Ömer bu bölüm için yazdığı "*Giriş*"de, Benî Sakîfe'de hilâfet için ilk defa başlayan ve Hz.Osman'ın hilâfetinin sonuna kadar gizli kalan, bu halîfenin öldürülmesiyle tekrar su yüzüne çıkan ihtilaf sonucu meydana gelen zümrelerin, birbirleriyle mücadelelerini silahlı olarak veya sözle devam ettiregeldiklerini ifade ederek söze başlar. Birinci ve İkinci hicrî (7 ve 8.milâdî) asırlarda, hitabet ve şiirle siyâsî konuların kesif bir şekilde ele alındığını ifade eden yazar, bu şiir ve hutbelerin insanlara çok tesir ettiğini ve adetâ bunların, çağımızdaki "*gazete*"nin yerini tuttuğunu belirttikten sonra çeşitli siyâsî ve dinî zümrelerin görüşlerini dile getiren şiirlerden örnekler verir. Bu devrede Abbâsîlere karşı isyanların, Suriye'deki Emevîler başta olmak üzere Alevîler, Haricîler ve İranlılardan gelmiş olmasının tabîî bir sonucu olarak, bu bölüm dört ayrı kısım olarak kaleme alınmıştır:

1- *Suriye'deki Emevîlerin Karşı Hareketleri* : Yazar önce, Emevî soyunun iktidar hırsını, Cahiliye Çağı'ndan başlayarak ele almakta ve Muaviye'nin hilâfeti, oğlu Yezid'e bırakmak suretiyle "verâset"e dönüştürdüğünü; halbuki bu usûlün, onun zamanına kadar, Araplarca bilinmediğine dikkati çekmektedir. Ayrıca Emevî Halifelerinin, cami ve çarşılarında, kendi iktidarları lehine yaptıkları propaganda faaliyetlerinden çeşitli örnekler vermektedir. Bundan sonra ihtilâlin başarıya ulaşmasını takiben Abbâsîlerin, Emevîlere karşı Suriye, Hicaz, Basra'daki katliamları ele alınmaktadır. Bu kısımda son olarak, Abbâsîlere karşı Emevî hakimiyetini yeniden tesis etmek için, muhtelif kimselerin giriştikleri isyanları ve bunların bastırılışı anlatılmaktadır.

2- *Alevî Karşı Hareketi* : Dr.Fâruk Ömer, "*Ehl-i Beyt*" mefhumunu ele alarak bu kısma şöyle başlar: İslâm Tarihinin bu ilk devrinde, çeşitli müslüman zümrelerince bu istilâh farklı şekillerde tefsir edilmiş-

tir. Hz.Fâtıma soyundan gelen Alevîler, Hz.Peygamber'e nisbet edilen bazı Hadîslere dayanarak yalnızca kendilerini "*Ehl-i Beyt*" telâkkî etmişler ve diğerlerini yani Talibî ve Abbâsîleri ise kendilerinden saymamışlardır. Bu konudaki anlayış farkı o derecede çoğalmıştır ki, Hz.Hüseyin'in soyundan gelenler, "*Ehl-i Beyt*" mefhumıyla kastedilenlerin yalnızca kendileri olduğunu, Hz.Hasan soyundan gelenlerin buna dahil olmadığını iddia eder olmuşlardır. Gerçi bu son görüşe, Hz.Hüseyin'in soyundan olan Zeyd b.Ali Zeynelabidin karşı çıkmış, Hz.Hasan soyundan olan amcası oğullarının bütün haklarını itiraf etmiştir. Bunun yanında Abbâsîler, iki yönden kendilerinin "*Ehl-i Beyt*"den olduklarını iddia etmişlerdir: Dedelerinin Hz.Peygamber'in amcası olması; diğer taraftan da Kâbe ile ilgili mühim dinî vazifeleri kendilerinin yüklenmiş olması ve Hz.Abbâs'ın hacıların su ihtiyacını karşılamak üzere vazifeli bulunması.

İleri sürülen bu çeşit iddiaları sıralayan yazar, bu konudaki fikir ayrılıklarının çok erken devirlerde ortaya çıktığını ve Benî Hâşim'den hangi zümrenin "*Ehl-i Beyt*"den sayılması gerektiğinin münakaşa edildiğini belirterek, tâ Hz.Peygamber'in dip dedesi Kusayy'dan başlayarak Kureyş kabilesi içerisindeki gelişmeleri ele almaktadır. İslâmiyetin Zuhuru ile Benî Hâşim, dinî ve siyâsî liderliği eline geçirmiş; Hz.Peygamber'in vefatı üzerine, Hz.Ali'nin hilâfeti üzerinde durmuş; ancak daha sonraları Benî Hâşim mensupları, rakîplerine karşı beraberce hareket, etmedikleri gibi, bunlardan ayrı ayrı zümreler, hilâfetin kendilerine ait olduğu iddiasında bulunmuşlar ve bu hedefe ulaşmak için de mücadeleye girişmişlerdir.

Hz.Ali soyundan gelenlerin, Abbâsîlerin ilk devrindeki siyâsî mücadelelerine bu şekilde bakan Dr.Fâruk Ömer, Hz.Hasan soyundan gelenlerin Abbâsîlere karşı giriştikleri faaliyetlere Abdullah el-Mahz'm 127/745 yılında Mekke yakınında bulunan el-Ebvâ'da, Emevîlere karşı Benî Hâşim'in bir bayrak altında toplanması için giriştiği teşebbüsü anlatarak başlar. Daha sonra geniş olarak, Muhammed Zu'n-Nefs ez-Zekiyye'nin 145/762 deki ihtilâlini ele alır. Bizce, kitabın en fazla dikkate değer kabul edilmesi gereken bu kısmı, İbrahim b.Abdullah el-Mahz ve Hüseyin b.Ali'nin isyanları takip ediyor.

Abbâsîlerle Hz.Hüseyin'in soyundan gelenlerin mücadelelerine yazar, kaynaklar hakkında bazı değerlendirmeler yaparak başlamakta ve Şia'nın Hilâfet konusundaki görüşlerini ve Hz.Hüseyin soyundan gelenlerin siyasetle münasebetlerini ele almaktadır.

3- *Haricî Karşı Hareket* : Hakem olayı ile birlikte Haricîlerin ortaya çıkışını ele alan yazar, Emevîler devrinde bu fırkanın faaliyetlerini ve belli başlı görüşlerini özetledikten sonra Abbâsîler zamanındaki Haricî Hareketi ele alarak şu görüşleri ileri sürmektedir: Çok azı müstesnâ modern tarihçilerin büyük bir ekseriyeti, Haricî faaliyetin Emevîler zamanında ve Abbâsîlerin ilk devrinde sona ermiş veya zayıflamış bir hareket olarak kabul etmektedirler. Oysa bu görüş doğru değildir diyen yazar, Haricîlerin bu devirde, oniki ayrı yeredeki baş kaldırmalarını sıralayarak görüşünü doğrulamakta ve bu eserinde yer vermediği ve daha sonra Harun Reşid zamanını incelerken ele alacağı diğer Haricî isyanların ortaya çıkmış olmasının da aynı noktayı teyyid ettiğini belirtmektedir.

4- *İran Karşı Hareketleri* : Abbâsî İhtilâlini, "İranlıların Araplara karşı bir isyanıdır" şeklinde tefsîr eden tarihçilere cevap vererek bu kısma başlayan yazar, önce çeşitli çağdaş tarihçilerin görüşlerini sıralar ve onlara cevap verdikten sonra İran'da ortaya çıkan muhtelif kimse-lerin isyanlarını ve ileri sürdükleri görüşlerini, ilk olarak Bihâ Ferîd'in faaliyetlerinden başlayarak ele alır ve kitabının ilk cildini tamamlar.

Dr.Fâruk Ömer'in *el-'Abbâsiyyûn'el-Evâil* isimli bu eseri, konuların ele alınışı ve değerlendirilişi bakımından dikkati çekmekte ve yeni fikir ve görüşler savunulmaktadır. Diğer cildiyle birlikte bu eser, Abbâsî İmparatorluğunun kuruluş devrindeki siyâsî ve dinî mücadelelerin ne şekilde gelişmeler gösterdiğini ve bunların sonuçlarının neler olduğunu incelemek isteyenlerin baş vuracağı ciddî bir araştırmadır.

Dr. Mustafa FAYDA

DR.FARUK ÖMER, *el-Hilâfetu'l-Abbâsiyye fi-'Asrı'l-Fevdâ'l-Askeriyye* (243-334/861-946), Dâru's-Selâm Matbaası, Bağdat 1973 (diş kapakta ise 1974), s.1-227.

Yukarıda "İlk Abbâsiler" adlı eserinden bahsettiğimiz Dr.Faruk Ömer'in üzerinde duracağımız bu kitabı da yine Abbâsilerle ilgilidir. Devletin çökmeye başladığı 247-334/861-946 yılları arasının ele alındığı *el-Hilâfetu'l-Abbâsiyye fi-'Asrı'l-Fevdâ'l-Askeriyye (Askerî Anarşi Devrinde Abbâsî Hilâfeti)* isimli araştırmada, daha çok, bu devrede hilâfet makamını işgal edenlerin şahsiyetleri ve büyük bir askerî varlık gösteren Türk unsuru inceleme konusu yapılmış bulunmaktadır. *Önsöz, Giriş*, dokuz bölüm, *Ekler ve Kaynaklardan* oluşan kitap şu konuları içine almaktadır:

Önsöz; Giriş; Birinci Bölüm: Samarrâ'da Siyâsî Anarşi Devri; İkinci Bölüm: Geçici Toparlanma Devri; Üçüncü Bölüm: Başlangıca Dönüş; Dördüncü Bölüm: Emirlerin Emirlik Devri; Beşinci Bölüm: Vezirler ve Siyâset; Altıncı Bölüm: İhtilâl Harekât ve Sallantuları; Yedinci Bölüm: Dinî ve Siyâsî Parti ve Mezheplerin Gelişmesine Tariht Bir Bakış; Sekizinci Bölüm: Bölge İhtilafları ve Ayrılık Hareketleri; Dokuzuncu Bölüm: Haricî Siyaset.

"Bu kitap, Abbâsî Halifesi el-Mütevekkil'in 247/861 yılında öldürülmesiyle Muizzuddevle el-Buveyhî'nin 334/945 yılında Bağdat'a girişi ve idareyi ele alışları arasındaki seksen yedi yıllık devre esnasında, Abbâsî Hilâfetinin siyâsî durumunu içine alan tarihî bir araştırmadır," diye "*Giriş*"e başlayan Dr.Faruk Ömer, önce kitabın bölümleri hakkında bilgi vermekte sonra da kullandığı kaynakların değerlendirmesini yapmaktadır. "*Giriş*" bölümünün ikinci kısmında ise Türklerin ortaya çıkışı, askerî ve siyâsî alanda ehemmiyet kazanmaları ele alınmaktadır.

Birinci Bölümde yazar, Muntasır'ın babası Mütevekkil'i öldürmek için Türklerle yaptığı işbirliği sonucunda, Samarrâ'da 247/861 yılında başlayan karışıklıkları, Bağdat'ın tekrar hilâfet merkezi haline getiriliş tarihi olan 256/870 yılına kadar geçen dokuz senelik devreyi anlatmaktadır.

“Geçici Toparlanma Devri” diye isimlendirilen *İkinci Bölümde* araştırmacı, askerlerin siyasetten uzak bırakıldığı 256-295 /861-908 yılları arasında cereyan eden olanyları ele almaktadır.

Üçüncü Bölümde, işlerin tekrar bozulduğu 295-329 /908-940 yıllarında hilâfet makamını işgal eden el-Muktedir, el-Kâhir ve er-Râzî'nin faaliyetlerine yer verilmiştir. Bu devrede, askerî unsur yanında, el-Muktedir'in küçük yaşta hilâfet makamına getirilmesinin sonucu olarak, devlet idaresinde “harem”in de tesiri görülmeye başlandığına işaret edilmektedir.

Dördüncü Bölümde ise, Emirlerin idareye geniş çapta müdahale ettikleri ve kitapta ele alınan devrenin son kısmını teşkil eden 324-334 /936-946 yılları arasındaki siyâsî olaylara yer verilmekte ve bilhassa Büveyhîlerin Abbâsî Hilâfetine karşı takındıkları tavır münakaşa edilmektedir. Yazar, araştırmasının bu ilk dört bölümünde, ele aldığı devre içerisindeki Abbâsî hilâfetinin siyâsî gücünü kaybetmeye başladığını ve halifelerin manevî isimlerinden öteye herhangi bir otoriteye sahip olmadıklarını ortaya koymaktadır.

Beşinci Bölümde Dr.Fâruk Ömer, Vezirler konusunu ele almakta ve “tabiidir ki vezirlerin otoriteleri, askerî komutanlarınkinin tam tersi bir paralellik şeklindeydi; devlet idaresinde askerlerin otoritesi arttıkça, nüfuzları genişledikçe vezirlerin otoriteleri azalmakta nüfuzları büzülmekteydi...” diyerek vezirliği bir müessese olarak ele almak yerine, daha çok, onların halifeler ve askerî liderlerle münasebetlerine ve bu münasebetlerin devletin siyasetine ve memleketin işlerine nasıl tesir ettiğini belirtmektedir. Vezirliğin Hâkan, Fırat, Vehb, el-Cerrâh vs. gibi belirli bazı ailelere hasredildiğini ifade eden yazar, vezir tayin ve azl edilirken adayların maruz bırakıldıkları işlemlere dikkati çekmekte ve bu devrede vezirlik makamını işgal edenlerin şahsiyet ve bazı icraatlarını ele almaktadır.

Altıncı Bölümde ise, belli başlı önemli ihtilâllerden olan Zencî topluluğunun, Ali b.Muhammed başkanlığında 255 /869 yılında; Karmatîlerin Yemen, Bahreyn, Şam'da 266 /879, İrak'da 276 /889 yıllarında; Ayyâr ve Şettâr zümrelerinin de 250 /864 yılında başlatmış oldukları isyanların, sosyal, ekonomik ve askerî bakımdan genel bir değerlendirilmesi yapılmaktadır.

Yedinci Bölüm : Dinî ve Siyasî parti ve mezheplerin gelişmesine Tarihî Bir Bakış. Yazar bu bölüme “Mutezile Mezhebinin Hezimetî” başlığıyla şöylece girmektedir: “Mütevekkil'in Abbâsî hilâfetine gelişi, siyâsî ve dinî bazı değişikliklere şahit olmuştur. Onun hilâfeti, akâid

konusunda, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mezhebinin Mutezile mezhebin-den öç almasını temsil eder. Mütevekkil'in hilâfetinden önce, devletin mezhebi itibarına sahip olan Mutezile mezhebi, bu resmî sıfatını kaybetmiştir; ancak Mutezile'nin ilk filozofu kabul edilen Ebu'l-Huzeyl el-Allâf (235/842), sonra da en-Nazzâm (233/840) eliyle gelişmesine devam etmiştir. Böylece İtızal Hareketi, Abbâsî siyâsetinden uzaklaştı ve fikrî bir ekolden başka bir şey olmayan eski haline döndü..." (s.127).

Siyasî ve dinî mezheplerin ele alındığı bu bölümde, Mutezile'den sonra *Haşeviye*, *Kerrâmiye*, *Mutasavvife*, İran ve Arap Yarımadası'ndaki *Haricîler* ve bilhassa Abbâsîlere karşı yeni bir Emevî hareketi olan "Nâbita" ile Şii-Alevî fırkalar üzerinde durulmaktadır.

Ele alınan tarihî devre içerisinde, Abbâsî İmparatorluğu'ndan ayrılarak muhtelif bölgelerde ortaya çıkan küçük devletler sekizinci bölümde ele alınmıştır. Dr.Farûk Ömer "*Bölge İhtilafları ve Ayrılık Hareketleri*" ismini verdiği bu kısımda, 138/756 yılında Endülüs Emevî Devleti'nin kurulmasıyla başlayan müstakil devletler hakkında kısaca bilgiler vermektedir. Bunlar arasında 250/820 de Horasan'daki Tahirîler; onların 254/868 yılında yerini alan Saffârîler; 266/874'de kurulan Sâmânîler ile 351/962'deki Gazneliler; ayrıca Tolun Oğulları, Hamdânîler ve diğer küçük devletler bulunmaktadır.

Araştırmannın "*Haricî Siyâset*" ismiyle en kısa ve son bölümünde Abbâsî Devletinin, Türkler, Bizans, Roma, Rus ve Bulgarlarla ilgili münasebetlerine yer verilmiştir.

Eserin sonunda *Ekler* yer almaktadır: *Ek-1*. Ele alınan devredeki küçük devletlerin isim, kuruluş ve yıkılış tarihleriyle merkezleri sıralanmıştır.

Ek-2, yine aynı devredeki Abbâsî Halifelerinin listesi verilmektedir.

Ek-3, Aynı devredeki Abbâsî vezirlerinin isimleri ve vezir oluş tarihleri yer almıştır.

Ek-4, eserin resmî bir yazı ile değerlendirilişi; *Ek-5* olarak hicrî 4. yüzyıldaki İslâm Alemini gösterir bir harita; *Ek-6*'da ise yazarın "*Abbâsî Davetinin Karakteri*" isimli eserine yazılan tanıtımaların bir özeti verilmiştir.

Ek-7 de ise Dr.Fâruk Ömer'in kitap ve makalelerinden neşredilmiş olan ve hemen hepsi de Abbâsîlere ait altmış iki araştırma ile yayınlanması düşünülen eserlerin isimleri bulunmaktadır.

Araştırmannın sonunda ise geniş bir *bibliyografya* bulunmaktadır.

Dr.Fâruk Ömer'in bu eseri, ele aldığı konularla dikkati çekmektedir. Ancak araştırmacı, konuların önemine uygun olarak eserini yeterince genişletmemiş ve adetâ problemleri sıralamak veya genel hatlarını çizmekle yetinmiştir. Ayrıca kitabın baskısı iyi yapılmamış ve daha önemlisi de "indeks" eklenmiştir.

Dr.Fâruk Ömer'in "*Askerî Anarşi Devrinde Abbâsî Hilâfeti*" isimli bu eseri, 247-334/861-946 yılları arasında Abbâsî İmparatorluğunun bünyesinde cereyan eden olayları, siyâsî ve dinî mücadeleleri derinliğine olmasa bile, genişliğine ve tahlîlî bir surette ele almakta ve İslâm Alemi'nin bu tarihler arasında hangi durumda olduğunu ortaya koymaktadır.

Dr. Mustafa FAYDA

